

51923

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO SCIENTIARUM NATURALIUM PARS ANTHROPOLOGICA

CURAT: L. BARTUCZ

ACTA ANTHROPOLOGICA

TOMUS I.
FASC. 1—2.

- Bartucz Lajos*: Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelentőségéhez p. 1
L. Bartucz: Indications sur l'importance ethnique et démographique des Avars de Hongrie p. 18

S Z E G E D, 1 9 5 0

EDITOR:

INSTITUTUM ANTHROPOLOGICUM UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

Adatok a magyarországi avarok ethnikai és demographiai jelentőségéhez.

Írta: Dr. Bartucz Lajos, egyet. ny. r. tanár, Szeged. Egyetem.
Émbertani Intézet.

Azt a messze keletről elindult néphullámot, amely a Kr. u. VI. században nyugat felé haladtában végig söpörte Eurázia nagy részét s magával sodorván az útjába akadt népek tarka tömegeit, végül a Kárpátok és Alpok gyűrűje övezete termékeny sík területen ülededett meg, — általában *avar* összefoglaló néven ismeri a történelem és a régészet. Az újabb kutatások fényénél azonban mindinkább az derül ki, hogy az *avar*-nak nevezett birodalom és nép különböző kultúrájú, ethnikumú és antropológiai összetételű kisebb-nagyobb törzsek és ethnikumok mozaikszerű tarka tömegét egyesítette magában.

Meglepő, hogy a keleti és nyugati történelmi források, amelyek az avarok hódításait, harcait leírják, aránylag mily szűkszavúan emlékeznek meg e hatalmas, Középeurópa ethnikai kialakulása szempontjából oly nagyjelentőségű, emberhullám igazi népi mivoltáról, ethnikai összetételéről. Ami pedig testi sajátságait illeti, arról legfeljebb annyit említenek, hogy a hunokhoz hasonlítanak. Csupán NESTOR krónikája emlékezik meg részletesebben róluk, azt írván, hogy: „Az avarok pedig magas termetűek és gögös elméjükkel valóak. De az Isten elpusztította őket és megannyian halállal emésztetének el, úgy hogy egy sem maradt meg közülök. Ezért mind mai napig él az oroszoknál a közmondás — írja NESTOR —: elvesztek, mint az avarok, kiknek már se nemzetségök, se maradékuk.“ — Szláv nevüket: „obri“, ami óriást jelent, szintén magas termetükkel szokták kapcsolatba hozni.

Az antropológiára hárul tehát a feladat, hogy a régészek által avarnak jelzett temetők koponya- és csontvázanyagából embertani típusaikat, rasszbeli összetételüket, demografiai és egyéb vonatkozásaikat megállapítsa.

A múltban — sajnos — súlyos szemrehányás illetheti e téren mind a magyar antropológiát, mind a régészetet. Hiába ástak fel sok száz, sőt ezer siros avar temetőket, aminők pl. a gátéri¹, győri²,

¹ *Kada Elek*: Gátéri (Kun-Kisszállási) temető a régibb középkorból. Arch. Ért. 1905, 1906, 1908.

² *Börzsönyi Arnold*: Győri sírmező a régibb középkorból. Arch. Ért. 1902—1908.

nemesvölgyi³, csunyi⁴, gombosi⁵, jutasi⁶, kishegyesi⁷, keszthely-dobogói⁸, abonyi⁹, páhoki¹⁰, fenéki, lajtapordányi stb. temetők, mégis a keszthelyi és nemesvölgyi kivételével alig mentettek meg belőlük nagyobb mennyiségű antropológiai anyagot, legfeljebb mutatóba egy-két koponyát. De azokról sem tudjuk, hogy a temető melyik sírjából valók, milyen mellékletekkel kerültek elő s mi a jelentőségük az illető temetőbe temetkezett nép, vagy törzs antropológiai összetétele szempontjából. Így azután nem csoda, ha az avarok antropológiájáról a legújabb időkig alig tudtunk valamit.

Az avarokra vonatkozó kutatómunka történetében az 1924-ben Kecskeméten tartott vándorgyűlés s az 1926/27-ben végzett mosonszentjánosi ásatás jelent fordulópontot.

A kecskeméti közös néprajzi, régészeti és embertani vándorgyűlés kétirányú fellendülést eredményezett. Egyfelől közelebb hozta egymáshoz régészeinket és ethnográfusainkat s élelkebbé tette régészeinkben azt a tudatot, hogy az ásatások célja: nem egyszerűen a múzeumi leltári anyag gyarapítása, sem egyoldalú régészeti vagy művészettörténeti typológia, hanem a régi népek kultúrájának, ethnikai és antropológiai jellegeinek a maguk teljes egészében való feltárása. — Másfelől e vándorgyűlésen tartott előadásom hatására Móra Ferenc, a szegedi Városi Múzeum akkori igazgatója, egy év múlva a kundombi és fehértői temetőből származó 300 db avar koponyával lepette meg s így az avarok antropológiai jellegeinek tanulmányozásához az első nagyszabású, sírok szerint külön-külön megjelölt, hiteles csontvázanyagot szolgáltatatta.

Mosonszentjánoson viszont 1926/27-ben az első olyan nagyszabású ásatás folyt hazánkban, amelyben régész és antropológus együtt dolgozva ástott fel egy, ugyan már hosszú évek óta kavics-hordással megbolygatott, de még így is közel 300 sirt tartalmazó avar temetőt s abból mindent, — régészeti anyagot, ember- és állatcsontokat egyaránt — megmentett. Az itt előkerült gazdag régészeti és embertani anyag feldolgozása nemcsak a Mosonszentjános környékén élt avar törzs ethnikai és embertani jellegeit világította meg,¹¹ hanem elindítója lett számos hasonló rendszeres ásatás-

³ *Dr. Sötér Agost*: A nemesvölgyi sírmező. Orsz. Rég. és Embert. Társ. Évk. 1879—1885.

⁴ *Dr. Sötér Agost*: Ásatások a csunyi sírmezőn. Arch. Közl. XIX, 1895.

⁵ *Pogány Jenő*: Gombosi sírmező. Arch. Ért. 1908.

⁶ *Rhé Gyula*: Veszprém vármegyei avar emlékek. Veszprém, 1924.

⁷ *Gubitz Kálmán*: A kishegyesi régibb középkori temető. Arch. Ért. 1907, 1911.

⁸ *Dr. Lipp Vilmos*: A keszthely-dobogói sírmező. M. Tud. Akad. Bpest. 1884.

⁹ *Dr. Márton Lajos*: 1904. évi kutatások az abonyi régibb középkori sírmezőben. Arch. Ért. 1906.

¹⁰ *Pulszky Ferenc*: Magyarország archaeológiája, II. Bpest. 1897. p. 70—71.

¹¹ *N. Fettich*: Bronzeguss und Nomadenkunst. Skythika 2. Prague, 1929. — *L. Bartucz*: Über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn. Skythika 2. Prague, 1929.

nak (Jutas,¹² Öskü,¹³ Üllő, Kiskőrös,¹⁴ Fehértó, Makkoserdő, Szentes-Kaján,¹⁵ Deszk,¹⁶ Előszállás,¹⁷ Bilisics, Cebe, Pohibui-Mackó, Szebeney, Pápa,¹⁸ Adorján, Baktó,¹⁹ Csengele, Szőreg stb.^{20, 21} amelyek az avarokra vonatkozó hiteles régészeti és embertani bizonyítékoknak mind a Nemzeti Múzeumban, mind a különböző vidéki múzeumokban (Szegeď, Szentes, Kecskemét, Székesfehérvár, Debrecen stb.) nem sejtett gazdagodását jelentették.

(Ld. az Arch. Értesítő, Arch. Hungarica, Folia Archaeologica, Dolgozatok és vidéki múzeumok Évkönyveinek ásatási cikkeit.)

Móra Ferencen kívül első sorban Fettich Nándor, majd Marosi Arnold, Rhé Gyula, Csallány Gábor, Tompa Ferenc, Horváth Tibor, Banner János, Csallány Dezső, Párducz Mihály, Szabó Kálmán, László Gyula, Jankó László, Korek József, Szádeczky-Kardos Samu stb. karolták fel lelkesen a gyűjtő munkát, melynek eredménye gyanánt a Magyar Nemzeti Múzeum Embertani Gyűjteményében, a Szegeďi és Budapesti Egyetemi Embertani Gyűjteményekben, valamint néhány vidéki múzeumunkban ma már közel 5000 hiteles koponya és vagy 3000 csontváz áll rendelkezésre, hogy megvilágítsák az avarok rasszbeli összetételét, sőt egyben Magyarország benépesedése szempontjából való nagy demográfiai és ethnikai jelentőségüket, valamint Magyarország és a Szovjetbirodalom népei között lévő régi embertani kapcsolatokat.

Ez az ötezres koponyaszám már magában véve is nagy jelentőségű. Ha ugyanis a különböző kultúrkorokból és népektől Magyarországon megmentett és múzeumainkban őrzött hiteles antropológiai anyagot kultúrkorok és népek szerint számba vesszük, kiderül, hogy több, mint kétharmaduk az avaroktól, vagy legalább is az avarokból való. — Joggal felmerülhet tehát a kérdés, mi az oka annak a feltűnő jelenségnek, hogy éppen az avar kor van gyűjté-

¹² Gy. Rhé, und N. Fettich: Jutas und Öskü. Skythika 4. Prag, 1931.

¹³ L. Bartucz: Die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Jutas und Öskü. U. o.

¹⁴ Horváth Tibor: Az üllői és a kiskőrösi avar temető. Arch. Hung. XIX. Bpest, 1935.

¹⁵ Korek József: A szentes-kajáni avar temető. Szegeď, 1943.

¹⁶ Csallány Dezső: Kora-avarkori sírleletek. Fol. Arch. I.—II. Budapest, 1939. — Csallány Dezső: A Deszk D; számú avar temető sírjai. Arch. Ért. 1943.

¹⁷ Marosi-Fettich: Dunapentelei avar sírleletek. Arch. Hung. XVIII. Bpest, 1936. — Bartucz Lajos: A fejrmegeyi leletek csontvázai. U. o.

¹⁸ Jankó László: A pápai avarkori sírleletek. Arch. Ért. 1930.

¹⁹ Szádeczky-Kardos Samu: Avar sírok Baktóban. Alf. Tud. Int. Évk. II. Szegeď, 1948.

²⁰ Bartucz Lajos: Die Skelettreste von Körösladány. Eurasia Septentrionalis Antiqua. V. 1929.

²¹ Apor-Rosztóczy: A Kiszombor O. sz. temető csontvázai. Fol. Arch. I.—II. 1939. — Korek József: Két szegeďkörnyéki avar temető. Fol. Arch. V. 1945. — Bartucz Lajos: A magyarországi avarok terméte. Alf. Tud. Int. Évk. II. Szegeď, 1948.

ményeinkben ily rendkívül gazdagon képviselve? — Vajjon régészeink érdeklődése csupán az avar kor felé fordult volna különösebb figyelemmel és szándékosan iparkodtak volna a magyar antropológiának minél több avar koponyával kedveskedni? — Vagy talán csak a véletlen különös játékaról lenne szó? — Aligha. Megcáfolja azt már maga az a tény, hogy az avarkori és nem avarkori koponyáknak fentemlített 3:1-körüli aránya csaknem mindegyik gyűjteményünkben külön-külön is megismétlődik.

Kétségkívül szerepet játszott itt az avar temetőknek sirmellékletekben való gazdagsága, illetve pl. az árpádkori és középkori magyar temetőknek sirmellékletekben való szegénysége s utóbbiak ásatásának régészeink által való nagyfokú elhanyagoltsága. Mintha bizony valamely ásatás értékét és tudományos jelentőségét a leltári számok szaporodása jelentené?

Ettől eltekintve azonban a hazai ásatásokból eddig előkerült avar koponyák és csontvázak nagy számából, a magamrészéről inkább arra következtetek és ezt nyomatékosabban is szeretném itt kiemelni, hogy t. i. *egyfelől az avar korban Magyarországnak aránylag sűrűbb, nagyobb tömegű lakossága volt, vagy legalább is sokkal nagyobb számú emberanyag fordult itt meg, mint a megelőző korokban, s másfelől, hogy az avarok hosszabb időre s főleg nagyobb mértékben nyomták rá hazánk földjére ethnikai és antropológiai bélyegeiket, mint azt megelőző bármely más néphullám tette, s mint ahogy azt a hazai tudományosság eddig értékelte.*

Ezt igazolja az avar temetők nagysága, sokasága és egy-egy területen való sűrűsége is. Dr. Csallány Dezső kéziratban lévő nagy munkájában összeállította az avar temetők és lelőhelyek teljes jegyzékét és szíves volt velem az alábbi adatokat közölni:

avar temető (7 sírtól felfelé)	: 323	lelőhely
avar sírlelet (2—6 sír közt)	: 133	„
avar sírlelet (1 sír)	: 101	„
depot-lelet, szórvány, bizonyt.	: 535	„

Összesen: 1001 lelőhely

Az avar lelőhelyek e hatalmas számából fogalmat alkothatunk magunknak azok sűrűségéről is. Az avarok által megszállt alföldi területen; sőt Dunántúl nagyrészen is, szinte alig van község, amelynek határában egy-két avar temetőt ne találtak volna, sőt vannak községek, melyek határában 4—5 avar temető is ismeretes. Csallány Gábor csupán Szentes tágabb környékén 77. avarkori lelőhelyet emlit. (Arch. Ért. III. Folyam. II. köt. 169. old.)

Ami pedig az avar temetők nagyságát illeti, az eddig publikált és teljesen feltárt avar temetők között aránylag keveset találunk 100 sírosnál kisebbet. Azok nagy részéről is kiderült, hogy eredetileg jóval nagyobbak voltak, de közben homok, — kavicsshordás, faültetés, vagy egyéb földmunka által megbolygatták és a sírok egy részét elpusztították. Ugy látszik normális nagyságúaknak a 300—400 sírosok tekintendők, aminők Szentes-Kaján, Üllő, Kiskörös, Mós-szentjános, Kundomb, Makkoserdő, Abony, Fenék, Lajtapordány

stb. Vannak azonban ennél nagyobb, az 1000 sirt megközelítő (Gá-
tér, Győr), sőt azt jóval meghaladó sirszámú temetők is, aminők
Keszthely (1700 sirt), Dobogó (2434 sirt). A páhoki avar temető pedig,
amelyből Lipp Vilmos 1000 sirt tárt fel, szerinte még a keszthely-
dobogói is felülmúlta. (Lásd idézett helyeket).

Nincs hazánknak egyetlen kultúrkora és egyetlen régi népe-
sem, melyből, vagy mélytől ily sok és nagy lélekszámú temető ke-
rült volna napfényre. Azt hiszem, aligha tévedek, ha e jelenséget az
avaroknak aránylag zárt ethnikai egységben való húzamos itt tartózk-
kodása mellett, főleg nagy lélekszámukra vezetem vissza. Hozzájuk,
úgy az idehozott nagy néptömeg, mint az ethnikai és embertani ha-
tás tekintetében, a multban legfeljebb a bronzkorban a koponya- és
csontvázletelek tanúsága szerint befolyt nagy népvándorlás nép- és
rasszkeverő hatása hasonlítható. Már pusztán az avar temetőknek
más korok és népek temetőihez viszonyított száma és aránylagos
nagysága is kétségtelenné teszi, hogy az avarok hatalmas tömegű
keleti emberanyagot hoztak hazánkba.

Ha pedig ez így van, akkor az is bizonyos, hogy egyfelől ennek
a keletről jött hatalmas emberanyagnak egy része, — éspedig a
jelek szerint elég tekintélyes része — az avar birodalom felbomlása
után is itt maradt s a későbbi lakosságnak élő alkatelemévé lett, más-
felől pedig a végbement nagyfokú ethnikai és rasszbeli keveredés és
keresztvezetés következtében, amiről a történelmi források is több-
ször megemlékeznek, az avarok többi része is, legalább embertani
tipusait, tovább örökölte. Az avarok tehát kétségkívül nagy sze-
repet játszottak hazánk későbbi lakosságának mind ethnikai, mind
antropológiai természetű kialakításában és jellegzésében. Ezért az
avar temetők koponya- és csontvázanyagának tanulmányozása mind
a mai magyar nemzettest rasszbeli összetételének megismerése,
mind hazánk rassztörténetének megértése szempontjából elsőrangú
fontosságú. Sőt nem túlzás, ha azt állítom, hogy az avarságnak a
magyarországi temetőkben két és fél évszázad folyamán letétemé-
nyezett s a magyar tudományos kutatások által most feltárt antro-
pológiai és régészeti anyaga egész Eurázia rasszbeli, kultúrtörténelmi
és ethnikai problémáinak megértéséhez, sőt nem ritkán megoldásá-
hoz is nélkülözhetetlen bizonyító anyagot szolgáltat.

E nagyértékű tudományos anyag módszeres feldolgozását
hosszú évek óta folytatom s publikálását többkötetes monográfiá-
ban tervezem. Ez alkalommal a vizsgálatokból már is leszűrődő
néhány fontosabb, az avarok demográfiai jelentőségére és rasszbeli
összetételére vonatkozó adat közlésére szorítkozom.

Mindenek előtt az avar temetőknek már említett nagyságára
tértek vissza s felvetem a kérdést, — nem annyira a probléma vég-
leges megoldása miatt, mint inkább csak azért, hogy régészeink
figyelmét reátereljem — neveztesen, hogy a temetőkben talált
sirok számából következtethetünk-e az illető lakótelep nagyságára,
lélekszámára?

Ezzel kapcsolatban először az a kérdés tisztázandó, hogy a
temetőknek az ásatási jegyzőkönyvekben közölt sirszámjai valóban
az ott eltemetett összes egyének számát jelentik-e? Megfelelnek-e

az illető telepen történt természetes halálzásnak s felhasználható-e legalább nagy általánosságban — demográfiai vonatkozású következtetésekre?

Mindjárt meg kell itt említenem, amire különben már több célzást tettem, s amiről maguk az ásások is nem egyszer megemlékeznek, hogy t. i. amikor az ásást valamely helyen megkezdik, a temető egy része valamilyen régebbi munkálat következtében többnyire már meg van bolygatva. A felbolygatott terület nagyságából több esetben²² megállapítható volt, hogy a síroknak legalább $\frac{1}{3}$ -a már régebben elpusztult, tehát ott eredetileg lényegesen nagyobb számú temetkezés történt, mint amennyire a felásott sírok számából következtethetünk.

Másik gyakori jeenség, hogy az ásató az ásást nem folytathatja mindig tetszése szerint addig, amíg a temető minden sírját tényleg feltárta, mert vagy az anyagi fedezet hiánya, vagy a terület viszonyai (vetés épület, szőlő stb.) akadályozzák a munka folytatásában, illetve befejezésében. De az is többször előfordult, főleg a múltban, hogy az ásató az ásást azért hagyta abba, mert a sírok teljesen szegények, mellékletnélküliek voltak s így nem jelentettek gyarapodást a múzeumi leltár számára. Ezért, ha az ásatósi jegyzőkönyveket áttanumányozzuk, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy *aránylag igen kevés olyan ásást találunk, melyben az ásató teljes hitelességgel meggyőződött s azt írásban le is rögzítette, hogy a temető minden irányban teljesen fel van tárva s a megállapított sírszám tényleg a temető összes eredeti sírjait magában foglalja.*

Az egy-egy temetőben eltemetett egyének számának megállapítása szempontjából nem mellőzendő az a körülmény sem, hogy minden temetőben vannak olyan sírok, amelyekben több (rokon, vagy egyszerre elhalt) egyén van eltemetve s főleg gyakori, hogy a szülésben elhalt anyával együtt ott találjuk a sírban vele elpusztult magzatát, vagy veletemetett csecsemőjét is, — feltéve természetesen, hogy a sírt alaposan megfigyeljük s a könnyen korhadó magzatszontokat a csonttörmelékek között felismerjük. Előfordulnak továbbá reátemetkezések, amikor a régebbi temetkezés csontvázát többnyire elpusztítják vagy félreteszik. — Sajnos, ásatóink nem helyeznek mindig kellő súlyt az ilyen sírok határozott feltűntetésére s beszámolójukban legfeljebb azt említik meg, hogy hány férfi és hány női sír volt, de hogy azokban összesen hány egyén csontváza feküdt s hány volt a magzat vagy korán elpusztult csecsemő, illetve reátemetkezés, azt nem tartják mindig fontosnak felsorolni. Pedig mind demográfiai, mind közegészségtani és kultúrtör-

²² *Pogány Jenő* pl. az Arch. Ért. 1908-i évfolyamában a gombosi (Bács—Bodrog) avar sírmező 66 bolygatatlan sírját írja le. Megjegyzi azonban, hogy a sírmező létezéséről csak akkor szerzett tudomást, amikor „mindegy 140—160 sír teljesen szét volt dűlva” s hogy véleménye szerint „még mintegy kétszáz, sőt lehet, hogy több sír is várja az archaeológia napszámását ásójával.” E szerint a 66 feltárt sír itt körülbelül 500 síros, vagyis a feltártnál 8-szor nagyobb temetőt jelent. Mosonszentjánoson az évek óta tartó kavicsbordás a temetőnek szintén legalább egyharmadát elpusztította.

téneti szempontból is tanúságos volna tudnunk, hogy egy-egy régi népnél milyen nagy volt a nehézszülésben, gyermekágyi lázban stb. elpusztult anyák száma s általában pontosan hány egyént temettek el az illető temetőbe.

Mosonszentjánoson pl. az általam feltárt 200 avar sír között 8 olyat találtam, ahol az anya újszülött gyermekével volt eltemetve, és pedig a gyermek a két combcsont között, vagy a lábakon keresztbe téve volt elhelyezve, amiből kétségtelen, hogy a gyermek vagy élve, vagy halva megszületett, de az anyával együtt hamarosan meghalt. Ugyanezen temető egy másik részében 65 sírből 5 volt kettős, ami azt jelenti, hogy az eltemetett egyének száma 9—10%-al volt nagyobb, mint a sírok száma.

A makkoserdei avar temetőben 335 sír közül 4-ben, a Fehértó A. jelzésű avar temetőben pedig 368 sír közül 8-ban volt az anya csecsemőjével együtt eltemetve. — Tekintetbe véve azt, hogy a nők száma a legtöbb avar temetőben nagyobb ugyan a férfiakénál, de viszont az eltemetett nők egy része még leány, s mivel az utóbbi két temetőt nem antropológus jelenlétében ásták fel s így valószínű, hogy a magzat vagy csecsemő csontvázak korhadt maradványait nem ismerték fel mindig, — a mosonszentjánosi temetőben tett megfigyeléseim alapján arra következtetek, hogy az avar anyáknak legalább 5—6%-a pusztult el nehézszülésben, vagy gyermekágyi betegség következtében.

Ezzel kapcsolatban fontos lesz a jövőbeli ásatásoknál annak pontos megállapítása is, hogy a gyermekcsontok a medencében, a két combcsont között, az anya lábánál, vagy feljebb, esetleg vele egy szintben, jobb vagy bal oldalán feküdtek-e, mert ebből megállapíthatjuk majd, hogy magzat, újszülött, vagy milyen idős csecsemőt temettek el együtt az anyával s milyen ethnológiai kapcsolat van a gyermek kora és a sírban való elhelyezés módja között?

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy egyfelől az avar temetők tényleges sírszáma a legtöbbször lényegesen (20—40%-al is) nagyobb volt eredetileg, mint amennyit az ásatási jegyzőkönyvek közölnek, s másfelől az illető temetőkbe temetett egyének száma mindig, még teljes bolygatatlanág esetében is, nagyobb, — és pedig az eddigi tapasztalatok alapján legalább 10%-al nagyobb, — mint amennyi a hitelesen megállapított sírok száma.

Van azonban még egy fontos körülmény, amely további kiegészítést tesz szükségessé, ha a temetők sírszámából az ott élt lakosság számára akarunk következtetni. Ez pedig a gyermekhalálozás problémája. — Ha e szempontból szemügyre vesszük az eddig feltárt avar temetőket, meglepő észleletre jutunk. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy feltűnően kevés a gyermeksírok, s számuk egyáltalán nem áll arányban a statisztika által ma megállapított gyermekhalálozási számokkal.

A mellékelt táblázatban (ld. 8. old.) 18 olyan avar temetőből állítottam össze a gyermeksírok számát, amelyek ásatási jegyzőkönyvei, a közölt adatok részletessége folytán, a legmegbízhatóbbaknak látszottak. Kiderült, hogy 4011 avar sírban 691 avar gyermek feküdt, vagyis a gyermekek arányszáma az összes eltemetett-

teknek 17.22%-a. Temetőnként természetesen eléggé változik az arányszám, így Üllön csak 11.55%, Csengele-Feketehalmon ellenben 37.50% volt a gyermeksírok száma. Sőt ugyanazon temető különböző részeiben is lényeges különbséget találunk. Jutason pl. az első 75 sírnak 30.67%-a volt gyermeksír, 252 sír után azonban a gyermekek arányszáma már 16.27%-ra csökkent, aminek oka nyilván a gyermekek halálzási arányának időnként, főleg járványokkal kapcsolatban való változásában, s a gyermeksíroknak a temető egyes részeiben, főleg szélein való elhelyezésében keresendő.

Kérdés már most mit jelentenek emez arányszámok s mit jelent általában az ásatási jegyzőkönyvekben a „gyermeksír“ kifejezés? Nyilvánvalóan azokat a sírokat, amelyekben valamilyen gyermekjátékszer volt, vagy a sír rövidege, a csontváz kicsinysége, fejlettlensége, vagy a talált tejfogazat a nemantropológus számára is kétségtelenné tette, hogy gyermekmaradványokról van szó. Ezenőrizvén a kérdést azzal a több ezer esettel, amikor a koponyát vagy csontvázat is megmentették, mikor is azok életkora pontosan meghatározható volt, s az így hitelesített csontvázanyagot összehasonlítván az ásatási jegyzőkönyvek említett adataival, — arra az eredményre jutottam, hogy, kisebb-nagyobb hibáktól eltekintve, „gyermeksír“ alatt általában a 8—10 éven aluli gyermeket értjük.

Már most meglepő, hogy az avar sírokban így megállapított 10 éven aluli gyermekek aránya, ami — mint láttuk — átlagban 17.22%-ot tesz ki, egyáltalán nem egyezik a ma élő lakosságban a 10 éven aluli gyermekek halálzási arányával. A statisztikai hivatal kimutatása szerint hazánkban 1910-ben 426.022 elhunyt egyén közül 205.395, vagyis 48.24% volt a 10 éven alul elhalt gyermekek száma. Az avar gyermekek átlagos halálzási aránya az eddigi ása-

I. Táblázat. Gyermeksírok száma avar temetőkben.

1re Planche. Nombre des tombeaux d'enfant dans les cimetières avars

1. Üllő	— — — — — de	260 sírból	gyermeksír: 29=11.55 %
2. Győr	— — — — — de	889 tombeaux	tombeaux d'enfant: 113=12.71 %
3. Gombos	— — — — — de	58	„ „ 8=13.79 %
4. Fehértó A.	— — — — — de	378	„ „ 56=14.81 %
5. Nemesvölgy	— — — — — de	186	„ „ 29=15.53 %
6. Szentes-Kaján	— — — — — de	444	„ „ 69=15.54 %
7. Csóka	— — — — — de	64	„ „ 10=15.63 %
8. Jutas	— — — — — de	252	„ „ 41=16.27 %
9. Makkoserdő	— — — — — de	240	„ „ 44=18.16 %
10. Kiskörös	— — — — — de	216	„ „ 41=18.98 %
11. Kundomb	— — — — — de	312	„ „ 62=19.87 %
12. Mosonszentjános	— — — — — de	269	„ „ 57=21.20 %
13. Öskü	— — — — — de	76	„ „ 17=22.37 %
14. Szőreg B.	— — — — — de	52	„ „ 12=23.08 %
15. Fehértó B.	— — — — — de	67	„ „ 16=23.88 %
16. Baktó	— — — — — de	23	„ „ 7=30.43 %
17. Csuny	— — — — — de	153	„ „ 53=34.64 %
18. Csengele-Feketehalom	— — — — — de	72	„ „ 27=37.50 %

Összesen: 4011 sírból gyermeksír: 691=17.22 %
(En tout de) (tombeaux tombeaux d'enfant)

tási adatok szerint tehát körülbelül csak $\frac{1}{3}$ -a a mainak. Pedig a statisztika adatai azt bizonyítják, hogy a gyermekhalálozás a multban a mainál lényegesen nagyobb volt s általában minél régebbi időre és primitívebb, egészségtelenebb életviszonyokra megyünk vissza, a gyermekhalálozás annál magasabb.

Kérdés már most, mi az oka az avar ásatási adatok és a mai statisztika eme feltűnő ellentmondásának?

Nyilvánvalóan két dologról lehet itt szó. *Vagy az ásatási adatok hibásak s nem tüntetik fel a ténylegesen elhunyt és eltemetett gyermekek számát, vagy a mai statisztika megállapításai nem alkalmazhatók egyszerűen az avarokra, Vizsgáljuk tehát a kérdést részletesebben.*

Arról már megemlékeztem, hogy a magzat és újszülött gyermekek maradványainak felismerése nemantropológusok számára már magábanvéve is nehézségekbe ütközik s negatív irányban erősen befolyásolhatja az adatokat. Ezen kívül a még jórészt porcogós gyermekváz könnyen elkorhad s kavicsos, vagy erősen savas talajokban valóban előfordul, hogy a magzat, vagy újszülött vázának semmi nyoma nem ismerhető fel szabad szemmel a talajban. Mosonszentjánoson pl. a kavicsos és erősen savas talaj még a felnőtt csontját is nagymértékben széjjelmarta s a csontkorhadék a talajjal teljesen egybeolvadt. Hasonló az eset több kúnsági és hajdúsági temetőben is. *Míndezek alapján egészen bizonyosnak tartom, hogy az avar temetőkben jóval több gyermeket temettek el, mint amennyit az ásatási jegyzőkönyvek feltüntetnek.* Így pl. tapasztalatom szerint az ásatási jegyzőkönyvekben „üres”-nek, vagy „félíg felásott”-nak jelzett sírok az esetek túlnyomó számában nyugodtan gyermeksíroknak vehetők. Mivel továbbá Magyarországon a 10 éves fiúk és lányok átlagos testmagassága 128—129 cm között van, a 130 cm-nél rövidebb síroknak legalább 90%-át szintén gyermeksírnak vehetjük. Mosonszentjánoson pl. az ilyen rövid, vagy sekély mélységű sírokban mindig gyermekváz maradványait találtam.

Hogy a régészeink által felvett ásatási jegyzőkönyvek valóban nem adnak hű képet a ténylegesen elhunyt és eltemetett gyermekek számáról, hanem a már említett okoknál fogva annál lényegesen kevesebb gyermeksírt tüntetnek fel, arra bizonyító például a saját tapasztalatomból megemlítem a Székesfehérvár rádiótelevízió honfoglaláskori magyar temetőt. E temetőt 1924-ben Marosi Arnolddal, a székesfehérvári múzeum akkori igazgatójával, együtt ásattuk fel, annak minden sírját saját magam vizsgáltam meg tüzetesen s belőle minden megmenthető antropológiai anyagot megmentettem. — A megállapított 66 sírban összesen 71 egyén csontvázat találtam. Ezek közül 27, vagyis az eltemetett egyének 38.03%-a volt 10 éven aluli gyermek. Ez a szám már kétszer akkora, mint az avar kori temetőkben régészeink adatai alapján megállapított arányszám s nagyon valószínű, hogy az ismertetett avar temetőkben is jóval több gyermekcsontváz került volna napfényre, ha antropológus tárta volna fel azokat.

Véleményem szerint azonban még ez a 38%-os arányszám sem fejezi ki teljesen a tényleg elhalt avar csecsemők, illetve 10 éven

aluli gyermekek számát. Allításomat a galgahévízi próbaásatás alkalmával szerzett tapasztalatomra építem.

1926 decemberében Galgahévizen, az állomástól a községbe vezető út jobb oldalán emelkedő domb homokját a község lakossága akkord-munkában hordta az út töltéséhez, miközben sok embercsontváz került elő. A koponyák és a talált régészeti emlékek alapján megállapítottam, hogy több száz síros késő árpádkori temetőről van szó. A homokhordás oly nagy erővel és iramban folyt, legfeljebb néha egy-egy épebb koponyát menthettem meg s inkább csak megfigyeléseket végeztem. Miután a terület közepe táján kőépület nyomai is előkerültek, megállapíthattam, hogy kisebb templom, vagy kápolna körüli árpádkori keresztény temetővel, nagy valószínűséggel éppen Galgahéviz régi temetőjével van dolgunk. — A munkálatok figyelése közben észrevettem, hogy a temető egyik részén sok cserépedénytöredék kerül elő. Jutalom ígérese után sikerült megmenteni egy ép mázolatlan köcsögöt. Amikor odahaza tartalmát megvizsgáltam, legnagyobb meglepetésemre újszülött csontjait találtam benne. A lelet megfektetését *Pintér Sándornál* találtam meg, aki a palócokról szóló munkájában a következőket írja:

„Majd mindenik palócfalunak egyik vagy másik szélén áll egy pyramis alakú kőből épült tömör oszlop; a palóc e tömör oszlopot — melynek semmi más üressége nincs, mint a világ négy tája felé tekintő oldalán egy-egy fülke, — ma már „káponká“-nak nevezi.

Ezek az oszlopok sem többet, sem kevesebbet nem jeleznek, mint megjelölik azon temetkezési helyet, ahová a meg nem keresztelt, tehát „pogány“ gyermekek temetettek, temetettek pedig „fazék“-ba és e szokás, némely palóc községben még most is gyakorlatban van.“ Hasonlót említ *Istvánffy Gyula* a gömörmegyeiek-ről (*Ethnogr.* VII. 285), *Fludorovics Zsigmond* pedig a matyókról (*Népr. Múz. Ért.* XIV, 1913.). *Wliskočkiné Dörfler Fanni* szerint: „Ha'va született vagy keresztetlennül elhalt gyermeket cserépedénybe, illetőleg kisládába tesznek és vagy a szülők telkének kerítése mellé, vagy a temetőkerítés külső oldalfala felé temetik, hogy a többi holtakat „jajgatásaival ne zavarja.“ (*Ethnogr.* 4, 116.). *Balázs Márton*: Szilágysági néprajzi adalékok című cikkéből (*Ethnogr.* 2, 1891.) megtudjuk, hogy az „orozva eltemetett keresztetlenn gyermek“ egyes csontjait babonás, varázslatos céllal kilopják a sírokból. *Ploss*: *Das Kind* c. munkájából pedig kiderül, hogy fenti szokások, valamint a nyomorék, vézna újszülöttek kitevése, megölése, temetőn kívüli eltemetése stb. nemcsak a természeti népeknél, hanem Európa és Ázsia igen sok mai és régi népénél el van és el volt terjedve. — Az ú. n. „köcsögbe temetésnek“²³ a palócoknál való megmaradása pedig a felvetett kérdés szempontjából annál nagyobb jelentőségű, mert hazánkban éppen a palócok azok, akik az avarokkal a legtöbb antropológiai és ethnikai kapcsolatot tüntetik fel.

²³ *Bartucz Lajos*: Köcsögbe temetés a régi palócoknál. *Antrop.* Füzetek. Bpest. 1928.

Az elmondottak, azt hiszem, elegendők annak bizonyítására, hogy a 10 éven alul elhalt avar gyermekek számát magasabbra kell értékelnünk, mint amennyinek az a régészeti ásatási jegyzőkönyvek alapján látszott.

A kérdésnek más oldalról való megvilágítása és alátámasztása céljából megemlítem itt egy alföldi és egy dunántúli magyar falunak 150—200 év előtti, tehát a mainál jóval primitívebb közegészségügyi állapotokból származó gyermekhalálzási adatait, amelyeket magam gyűjtöttem össze. A szóban forgó községek közül az egyik Szegvár, csongrádmegyei, 8000 lakosú, bő gyermekáldású alföldi nagyközség, a másik Nemespátró, somogy megyei, 800 lakosú, kevés gyermekű, ma egykézű, kisközség.

Nemespátrón 1857 és 1867 között 10 év alatt elhunyt 220 egyén. Ezek közül 124, vagyis 56.36% volt 10 éven aluli gyermek. 60 évvel korábbi időből, az 1788 és 1809 közötti 10 évben a gyermekhalálzási arányszám még nagyobb, 257 elhalt közül ugyanis 163, vagyis 63.42% volt 10 éven aluli gyermek. Szegvárnak 40 évvel még korábbi idejéből, 1748 és 1761 között időben, 7 év alatt elhunyt összesen 357 egyén, kik közül a 10 év alatti gyermekek száma 275, vagyis 77.03% volt. — Ime azt látjuk tehát, hogy a 10 éven alul elhunyt gyermekek arányszáma mind a kis, mind a nagyközségben, a lakosság lélekszámától függetlenül 200 év alatt erősen megnövekedett, amennyiben a mai 48%-ról 77%-ra emelkedett.

Mindézek alapján a 10 éven aluli gyermekek halálzási arányát az avaroknál, az összes elhaltaknak legalább 60%-ára kell becsülnünk. Mivel pedig az ásatási jegyzőkönyvek — mint láttuk — átlagban csak 17% gyermeksírt említenek, tehát körülbelül 43%-ra kell becsülnünk azoknak a gyermekhalottaknak a számát, akiket vagy nem temettek a felnőtt sírok közé, vagy csontvázaik ott nyomtalanul elpusztultak, vagy legalább az ásatási jegyzőkönyvbe nem kerültek bele. Ha ehhez még hozzászámítjuk az átlagban 20%-ra tehető, már korábban elpusztult sírt és a 10%-os körüli többszörös temetkezést, illetve több egyént tartalmazó sírokat, akkor az avar temetők lélekszámát az ásatási jegyzőkönyvek által feltüntetett sírszámnál átlagban 73%-al magasabbra kell becsülnünk, ha azokból az ott élt lakosság számára akarunk következtetni.

E szerint a szentes-kajáni avar temetőnek az ásatási jegyzőkönyvben felsorolt 459 sírjából összesen legalább 794 egyén elhalálzására kell következtetnünk, annál is inkább, mert dr. Korek cikkében megemlíti, (Dolg. 1943, 3—4 old.) hogy Csallány Gábor 1932. évi ásatása alkalmával Veres Bálint tanyájának udvari részét, amely felé a sírok folytatódtak, már nem ásatta fel. Azt írja továbbá, hogy „a szomszédos területek vetésforgója nem engedte meg a további kutatást és minthogy a temetőnek ez a része szegényebb volt, később sem folytatták az ásatást s így ez az oldal ma sincs teljesen feltárva”. — Az sem derül ki határozottan az ásatási jegyzőkönyvből, hogy Pataki Ferenc földjén, ahol a temető folytatódott, minden irányban megálapították-e a temető tényleges hatá-

rát. Tehát az sem lehetetlen, hogy a temető abban az irányban sem volt teljesen feltárva.

Kérdés már most, mit jelent a szentes-kajáni avar temetővel kapcsolatban megállapított, 794 lelket kitevő összhalálozási szám az ott élt lakosság szempontjából, illetve a 794 összhalálozási lélekszámból következtethetünk-e az ott élt avar törzs lélekszámára? Ez nyilvánvalóan attól függ, hány évig volt a temető használatban. DR. KOREK JÓZSEF a temető korának alsó határát Kr. u. 670-re, felső határát pedig 790-re teszi, vagyis szerinte körülbelül 120 évig volt használatban. Ez azt jelenti, hogy egy-egy évre átlagban 7 halálozás jutott.

Amennyi lehetett az avaroknak 1000 lélekre eső halálozási száma?

Az Orsz. Statisztikai Hivatal adatai szerint 1911-ben 25.1, 1881-ben 32.8 volt az 1000 lélekre eső halálozások száma. A saját adatgyűjtésem szerint a már fentebb említett két községet véve mintául: Szegváron 1930-ban 36, 1845-ben 30, 1825-ben 35 volt az 1000 lélekre eső halálozás. Viszont Nemespátrón 1000 lélekre 1930-ban 14.6, 1881-ben 32.7, 1819-ben pedig 27.2 halálozás jutott.

Ha a fentiek alapján, — valamint tekintetbe véve, hogy az ásatási adatokból következtetve az avaroknál a gyermekáldás nem lehetett túl magas, — az 1000 lélekre eső halálozási számot 30-nak vesszük, akkor Szentés-Kajánon az évi 7 halálozásból 250—300 lélekből álló avar telep következtethetünk.

Mivel pedig Szentés-Kaján a közepes nagyságú avar temetők közé tartozik, a reá így megállapított lélekszámot átlagul vehetjük az avar telepek számára. Ily módon a CSALLÁNY DEZSŐ által az eddigi ásatások alapján hitelesen kimutatott 466 avar temető, illetve telep összalakosságát körülbelül 120—140.000-re kell becsülnünk.

De vajjon e szám az összes magyarországi avarokat jelenti-e? Egész bizonyos, hogy nem. Az Alföldnek ugyanis igen sok olyan községe van, ahol még egyáltalán nem folyt régészeti ásatás, vagy ha folyt is, csak egész felületesen, a község határnak csak egészen kicsi részén. Ezért több, mint valószínű, hogy nagyarányú rendszeres régészeti kutatások alapján az összes létezett magyarországi avar temetők és telepek száma az eddig megállapítottak legalább a kétszeresére fog emelkedni. Valószínűsíti ezt az eddig megállapított szorványlőhelyeknek Csallány Dezső által közölt nagy (535) száma is. Azt hiszem tehát, hogy nem túlzás, ha a Magyarországon létezett összes avar telepek számát legalább 1000-re s ennek alapján az itt élt avarok valószínű összlétszámát 250—300.000-re becsülöm.

— Bármennyire hozzávetőleges legyen is még az avarok lélekszámára így módon megállapított fenti szám, — véleményem szerint az mégis sokkal realisabb, mint pl. az, amelyet történészeink a honfoglaló magyarokról közölnek.

„A besenyő támadás után nyugatra költözött magyar nép — asszonyokkal, gyermekekkel, szolgákkal együtt — mintegy ötszáz-ezer ember“, — olvassuk a „Magyar Történet“-ben (Budapest, 1939,

I. köt. 118. old.). — SZABÓ ISTVÁN is (A magyarság életrajza, Budapest, 1941, 10. old.) „néhány százezer“-re becsüli őket.

Ezzel szemben az ásatások alapján reálisan az állapítható meg, hogy az eddig felfedezett pogány-magyar temetők száma (az avarokkal való összehasonlításra tulajdonképpen csak ezek használhatók) az avarokénak egyharmadát sem éri el. Ami pedig a pogány-magyar temetők nagyságát, illetve sir- és lélekszámát illeti, az a régészeti ásatások tanúsága szerint, átlagban az avarokénak körülbelül csak 1/5-e lehetett. A hiteles pogány-magyar temetők átlagos sirszáma ugyanis 30—35 körül van s a 80—100. síros honfoglaláskori magyar temetők már a ritkaság közé tartoznak és többnyire már nem tisztán pogánykoriak, hanem átnyulnak az árpádkorba. Ezért *véleményem szerint a 895-ben bejött honfoglaló magyarok száma, a hiteles régészeti és antropológiai leletek alapján aligha tehető többre 100.000-nél.* — Más kérdés azután az, hogy az általuk itt talált, velük mind ethnikailag, mind rasszbelileg rokon, avarok hamarosan beolvadtak a magyar nemzettestbe s annak lélekszámát tetemesen megnövelték.

Lássuk most az avar temetőkben eltemetett férfiak és nők arányát egyfelől az ásatási jegyzőkönyvek, másfelől a megmentett koponyák és csontvázak antropológiai vizsgálata alapján. — Erre

° II. Táblázat. A férfiak és nők aránya avar temetőkben.

II.° Planche. Proportion des hommes et des femmes dans les cimetières avars

Lelőhely Lieu de trouvaille	Sírok sz. tombeaux	a) Ásatást adatok alapján a) d'après des données de fouille				b) Megmentett csontvázak alapján b) d'après des squelettes sauvés			
		♂	%	♀	%	♂	%	♀	%
1. Kundomb.	309	31	27.19	83	72.81	79	54.11	67	45.89
2. Fehértó A.	376	61	31.28	134	68.72	94	51.09	90	48.91
3. Öskü.	76	13	34.21	25	65.79	—	—	—	—
4. Csengtele-feketehalom	72	14	37.84	23	62.16	—	—	—	—
5. Csuny	151	35	38.04	57	61.96	—	—	—	—
6. Nemesvölgy	186	39	39.00	61	61.00	—	—	—	—
7. Mósonszentj.	205	52	39.10	81	60.90	43	41.35	61	58.65
8. Fehértó B.	67	22	43.14	29	56.86	—	—	—	—
9. Üllő	260	79	43.17	104	56.83	60	45.45	72	54.54
10. Győr	889	138	43.40	180	56.60	—	—	—	—
11. Deszk D.	12	4	44.44	5	55.56	—	—	—	—
12. Gombos	66	23	46.00	27	54.00	—	—	—	—
13. Makkoserdő	240	68	49.63	69	50.36	38	52.78	34	47.22
14. Szentcs-Kaján	459	172	50.00	172	50.00	—	—	—	—
15. Kiskőrös	216	69	51.88	64	48.12	66	48.89	60	51.11
16. Csóka	44	19	52.78	17	47.22	—	—	—	—
17. Jutas	252	52	53.61	45	46.39	—	—	—	—
18. Deszk (Ambrus)	21	12	57.14	9	42.86	—	—	—	—
19. Deszk (Ördögh)	39	23	58.97	16	41.03	—	—	—	—
20. Baktó	23	10	62.50	6	37.50	—	—	—	—
21. Csongrád (Máma)	17	11	68.75	5	31.25	—	—	—	—
Közép	3980	947	43.86	1212	56.13	380	49.16	393	50.84

vonatkozó adataimat a II. Táblázatban foglaltam össze 21 avar temető 2159 pontosabban meghatározott sirja és 6 temető megmentett és antropológiailag megvizsgált 773 csontváza alapján. A gyermekeket és a bizonytalan, vagy meghatározatlan nemű sírokat és csontvázakat itt egyáltalán nem vettem figyelembe.

E táblázatból mindenek előtt kiderül, hogy az avar temetőkben a nők száma átlagban 6—7%-al nagyobb, mint a férfiaké. Azonban temetők szerint vizsgálva a kérdést, azt látjuk, hogy a különbségek esetenként nagy mértékben változnak. Amíg ugyanis pl. a kúndombi, fehértói, ösküi, csengelei, csunyi, nemesvölgyi, mosonszentjános avar temetőkben 27—40% férfival 60—70% nő volt eltemetve, addig a jutasi, deszki, baktói és csongrádi avar temetőben fordítva a férfiak száma nagyobb s 30—46% nővel 54—68% férfi halott áll szemben. Viszont Makkoserdőn, Szentés-Kajánon, Kiskörösön a két nem közel egyforma számban volt képviselve.

Kérdés már most, mi az oka annak, hogy a két nem aránya temetőként oly nagy mértékben különbözik s egyes temetőkben a nők, más temetőkben pedig férfiak vannak többségben?

Véleményem szerint egyes temetőkben a férfiak feltűnő hiánya a nőkkel szemben a legnagyobb valószínűség szerint azzal magyarázható, hogy a férfiak egy része a harcokban, kalandozásokban az otthontól távol pusztult el s így az ilyen kevés férjihalottat tartalmazó temetők nyilván az illető törzs életének harcosabb, míg a több férjít tartalmazók a békébb korszakából valók.

E mellett azonban felmerülhet az a nézet is, vajjon nem volt-e szokásban az avarok egyes törzeiben a többnejűség? — Minden esetre feltűnő, hogy ama temetők nagy részében, amelyekben sok a nő, a koponyák antropológiai típusa tekintetében az ázsiai mongolid jelleg az uralkodó (pl. Öskü, Csuny, Nemesvölgy, Mosonszentjános, Győr, stb.), míg azokban a temetőkben, amelyekben kevés a nő, (pl. Jutas, Deszk, Baktó), inkább europid rasszjellegűek találhatók. Valószínű, hogy ha pontosan tudnók, hogy az egyes temetők mikortól meddig voltak használatban, akkor a temető kora és a két nem aránya között még szorosabb kapcsolatot talál-nánk.

Feltűnő, hogy a megmentett és antropológiailag megvizsgált koponyák és csontvázak nemében községek szerint nincs olyan nagy ingadozás, mint aminőt az ásatási jegyzőkönyvek siradatai alapján megállapíthattunk. Itt ugyanis a férfiak (49.16%) és nők (50.84%) arányszáma majdnem egyforma és így több esetben ellene mond az ásatási jegyzőkönyvek adatai alapján történt ivarmeghatározásnak. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy az ásatásoknál csak igen ritkán volt jelen antropológus is s így jóval gyakrabban mentették meg az erősebb, épebb férfi, mint a vékonyabb, könnyebben korhadó női csontokat.

Lássuk most az avar temetőkben eltemetett egyének életkorát. E tekintetben mindenek előtt az üllői és kiskörösi avar temető antropológiai anyagára támaszkodom, amelyet tüzetesen megvizsgáltam és feldolgoztam.

Mínthogy az ásatások az antropológiai anyagot a síroknak

körülbelül 50—60%-ában megmentették s mivel feltehető volt, hogy a megmentésnél a csontok ép megtartási állapotán s esetleg a régészeti mellékletek fontosságán kívül semmi más különleges szempont, célzatos kiválogatás, nem játszott közre, reméltem, hogy a megmentett anyagban a különböző életkorok arányosan lesznek képviselve s az itt felvetett kérdésekre némi feleletet kaphatunk. Ezért mindkét temető megmentett antropológiai anyagát 10 éves korosztálycsoportokra osztottam, mint az az alábbi III. Táblázatban látható.

III. Táblázat. Az üllői és kiskörösi avar temető antropológiai anyagának eloszlása életkorcsoportok szerint.

III-c Planche. Répartition d'après l'âge du matériel anthropologique du cimetière avar d'Üllő et de Kiskörös.

Kor Age	Üllő				Kiskörös			
	♂	%	♀	%	♂	%	♀	%
0—9 év années	—	—	1	1.39	1	1.50	4	5.79
10—19	4	6.67	12	16.67	6	9.09	12	17.39
20—29	7	11.67	16	22.22	11	16.67	12	17.39
30—39	24	40.00	24	33.33	22	33.34	21	30.43
40—49	20	33.33	12	16.67	19	28.78	15	21.74
50—59	5	8.33	3	4.17	6	9.09	5	7.24
60	—	—	4	5.56	1	1.50	—	—
	60	100.00	72	100.01	66	99.57	69	99.98

Elég egy pillantást vetnünk e táblázat adataira, hogy legott észrevegyük a 10 éven aluli gyermekeknek csaknem teljes hiányát. Üllőn ugyanis mindössze 1.39%, Kiskörösön pedig 1.50%, illetve 5.79% a gyakoriságuk.

Lényegesen jobb a helyzet a 10—19 évesek korcsoportja tekintetében. Minthogy az ásatási jegyzőkönyvben „fiatal“-nak jelzett sírokra, mint már kifejtettem, nem támaszkodhatunk, azért tisztán csak a megmentett s pontosan meghatározott korú csontvázakat veszem itt figyelembe. E korosztály gyakorisága a mai halálzási statisztika szerint 5% körül van. Ezzel szemben táblázatunkban a 10—19 éves korban elhalt fiúk gyakorisága 6—9%, a leányoké pedig 16—19%, ami ismét ama feltevésünket valószínűsíti, hogy a 10 éven aluli gyermekek számának jóval nagyobbak kellett lennie, mint ahogy azt az ásatási jegyzőkönyvek feltüntetik. E hiány okozza a magasabb életkornak táblázatunkban látható, a mai lényegesen felülmúló arányszámát.

Még fontosabb ennél az, hogy fenti táblázatunkban a 10—19 éves korú női csontvázak száma több, mint kétszerese a hasonló korú férfi csontvázakénak. Abból, hogy e jelenség mindkét temetőben egyaránt mutatkozik, kétségtelen, hogy annak valami különleges oka van, annál is inkább, mert hasonlót tapasztalunk a 20—29 évesek korosztályában is. Viszont 30 éves kor után megfordul a

viszony a két nem gyakorisága között s inkább temetőben a férfiak arányszáma lényegesen felülmúlja a nőkéét. Sőt úgy látszik, hogy ez az arány az életkor növekedésével, legalább is 50 éves korig, még fokozódik is a férfiak javára.

Különösen szembetűnő e jelenség akkor, ha az antropológiai anyagot csak két életkorcsoportra, u. m. a 30 évesnél fiatalabbak és a 30 évesnél idősebbek csoportjára választjuk szét, amint ezt itt összeállítottam:

	Üllő		Kiskörös	
	Férfi:	Nő:	Férfi:	Nő:
30 évesnél fiatalabb:	18.34%	40.29%	27.26%	40.57%
30 évesnél idősebb:	81.66%	59.73%	72.71%	59.41%
	100.00%	100.00%	99.97%	99.98%

Mindenek előtt élesen kifejezésre jut itt a legfiatalabb korosztály már többször említett nagy hiánya nemcsak a harmincévesnél fiatalabbak kicsi gyakoriságában, hanem főleg a 30 évesnél öregebbeknek szokatlanul nagy arányszámában. Érdekes azonban, hogy a két nem e tekintetben lényegesen különbözően viselkedik: Amíg ugyanis a nőknél a 30 évesnél idősebbek száma mindkét temetőben 19%-al múlja felül a 30 évesnél fiatalabbakét, addig Kiskörösön 45%-al, Üllőn pedig 63%-al magasabb a 30 évesnél idősebb férfiak gyakorisága. Sőt tüzetesebb összehasonlítás után arra is reájövünk, hogy e két korosztály tekintetében fordított viszony van a férfiak és nők között. Amíg ugyanis 30 évesnél fiatalabb korban Kiskörösön 13%-al, Üllőn 22%-al mulja felül a női csontvázak gyakorisága a férfi csontvázakét, addig 30 évesnél idősebb korban megfordul a viszony, amennyiben Kiskörösön 13%-al, Üllőn pedig 22%-al a férfiak dominálnak a nők felett.

Az üllői és kiskörösi avar temető csontvázain tett fenti megállapításainkat mindenben megerősítik a fehértői és kundombi avar temetőnek a IV. Táblázatban összeállított adatai.

IV. A nemek és életkorok aránya a fehértői és kundombi avar temetőben.

IVe Planche. La proportion des sexes et des âges dans le cimetière avar de Fehértő et de Kundomb.

	F e h é r t ő A.				K u n d o m b.			
	♂	%	♀	%	♂	%	♀	%
0—10 év (années)	4	4.00	5	5.15	6	6.82	7	8.97
10—20 „ „	3	3.00	16	16.49	7	7.95	15	19.23
20—40 „ „	39	39.00	45	46.39	18	20.45	30	38.46
40—70 „ „	54	54.00	31	31.96	57	64.77	26	33.33
	100	100.00	97	99.99	88	99.99	78	99.99

Az életkorcsoportok beosztása ugyan itt kissé eltér, mégis szembetűnően kidomborodik 10—20, sőt még 20—40 éves korban is a nők lényegesen nagyobb száma. Viszont 40 éves kor után a férfiak tüntetnek fel a nőkéét 25—30%-al felülmúló arányszámot.

A férfi és női csontvázak gyakoriságának e feltűnő nagy különbsége, sőt ellentétessége, aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy egyfelől a fiatal férfiak egyrésze az otthontól távol, harcokban pusztult el s így nem került a hazai temetőbe s másfelől, hogy a nők halálózása fiatalabb korban nagyobb mint a férfiaké. Abból viszont, hogy e különbségek temetők szerint bizonyos eltéréseket tüntetnek fel, az egyes temetőknek korban és ethnikai jellegben való némi különbségére következtethetünk. Részletesebb állásfoglaláshoz azonban az adatok még csekélyszámúak.

Ha a fenti adatokhoz a mai arány szerint hozzászámítjuk a hiányzó 10 éven aluli gyermekeket, akkor némi támpontot kapunk az avarok átlagos életkorára vonatkozólag is. Ily módon az üllői és kiskőrösi avarokra a következő hozzávetőleges adatokat kaptam:

	Üllő		Kiskőrös	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Átlagos életkor:	25.2	24.2	24.2	23.5

Mindegyik érték jóval kisebb a mainál s így esetleges hibáik dacára is arról tanúskodnak, hogy az avarok átlagos életkora lényegesen alacsonyabb volt a mai magyarságénál. Nemek szerint tekintve viszont úgy látszik, hogy a nők átlagos halálózási kora valamivel kisebb volt, mint a férfiaké.

Az itt röviden előadottak, azt hiszem, eléggé indokolják a felvetett kérdések fontosságát és azt az óhajunkat, hogy a jövőben:

1. Minden régi temetőt antropológus és régész együtt ásasson fel.

2. Hogy abból a régészeti mellékleteken kívül minden csontvázat és csontmaradványt is kivétel nélkül legteljesebben megmentsen.

3. Hogy a tárgyi leletek leggondosabb megmentésén kívül minden megfigyelést is megtegyen s nagy súlyt helyezzen arra, hogy az összes fentvázolt fontos körülmények tisztázása alapján az illető temetőben egykor eltemetett összes egyének pontos száma, neme, életkora megállapítható legyen, hogy így azok alapján a hazánkban élt régi népek demographiai, néprajzi és antropológiai viszonyait az eddigieknél részletesebben és hitelesebben megállapíthassuk.

Csak így fejlődhetik ki az igazi tárgyilagos, tudományos történeti demographia és történeti antropológia, mely alkalmas lesz arra, hogy a szomszéd tudományok számára hiteles adatokat nyújtson.

Indications sur l'importance ethnique et démographique des Avars de Hongrie.

Par L. Bartucz.

Dans l'histoire des recherches se rapportant aux Avars, le congrès ambulante de Kecskemét tenu en 1924, et les fouilles de Mosonszentjános en 1926/27 annoncent un tournant décisif.

Le congrès ambulante d'ethnographie, d'archéologie et d'anthropologie a effectué un essor en deux directions. D'une part, il a rapproché nos archéologues de nos ethnographes, d'autre part, sous l'influence de ma conférence faite à ce congrès, Ferenc Móra, directeur du Musée Municipal de Szeged à ce temps, m'a surpris une année après de 300 crânes avars provenant des cimetières avars de Kundomb et de Fehérlő, ainsi il nous a donné la première fois en grand nombre le matériel de squelettes authentiques, et marqués d'après des tombeaux, pour pouvoir faire des recherches sur les caractères anthropologiques des Avars.

A Mosonszentjános par contre, les premières fouilles de plus grande envergure dans notre pays eurent lieu en 1926/27, où archéologues et anthropologues ont fouillé en un travail collectif un cimetière avar contenant encore presque 300 tombeaux, malgré qu'il fût remué depuis des années par le transport du gravier, et en ont sauvé tout, matériel d'archéologie, ossements d'hommes et d'animaux également. Les recherches faites sur le riche matériel d'archéologie et d'anthropologie retrouvé là, ont jeté de la lumière sur les caractères ethniques et anthropologiques de la tribu avar qui a vécu aux environs de Mosonszentjános, au surplus, elles ont donné l'initiative à un grand nombre d'autres fouilles pareilles, systématiques (Jutas, Öskü, Üllő, Kiskörös, Makkoserdő, Szentes-Kaján, Deszk, Előszállás, Bilisics, Cebe, Pohibui-Mackó, Szebený, Pápa, Adorján, Baktó, Csengele, Szőreg etc.) qui signifient un enrichissement inopiné en documents authentiques se rapportant aux Avars d'archéologie et d'anthropologie, du Musée National, ainsi que des musées différents de province (Szeged, Szentes, Kecskemét, Székesfehérvár, Degrecen etc.). Le résultat en est que dans la Collection Anthropologique du Musée National Hongrois, dans les collections anthropologiques des universités de Budapest et de Szeged, ainsi que dans quelques uns de nos musées de province, près de 5000 crânes authentiques et 3000 squelettes à peu près sont à notre disposition pour pouvoir éclairer les éléments de race qui constituent l'ethnie des Avars, ainsi que leur grande importance démographique et ethnique au point de vue du peuplement de la Hongrie.

Ce nombre de 5000 des crânes est en lui-même d'une grande conséquence. Si nous enregistrons le matériel anthropologique sauvé, authentique, qui est gardé dans nos musées, et qui provient des peuples différents et des âges différents, il se trouve que plus que les deux tiers en proviennent des Avars ou du moins de l'âge avar. La question surgit donc à juste raison quelle est la cause de ce-

phénomène frappant que c'est justement l'époque avare qui est représentée et richement dans nos collections.

La richesse en objets accessoires des cimetières avares a joué sans doute son rôle, ainsi que la pauvreté en objets accessoires des cimetières de l'époque Arpádienne et des cimetières hongrois du moyen âge, ainsi aussi le fait que nos archéologues ont fortement négligé à fouiller ces derniers cimetières.

Mais à part cela, de ma part, je conclus plutôt du grand nombre des squelettes et des crânes avares retrouvés jusque là dans notre pays, que dans l'époque avare la Hongrie a eu une population beaucoup plus nombreuse, plus dense, ou du moins un matériel humain plus nombreux y faisait apparition que dans les âges précédents, et d'autre part, que la terre de notre pays avait porté l'empreinte ethnique et anthropologique des Avars plus longtemps et surtout en plus grande mesure que celle d'un autre peuple quelconque auparavant et plus que le public savant hongrois ne l'ait estimé jusque là.

C'est ce qui est prouvé aussi par l'étendue, le grand nombre des cimetières avares et leur densité dans de certains territoires. Dans l'un des ses grands ouvrages encore inédits, M le docteur Dezső Csallány a composé la liste complète des sites et des cimetières avares et avait la bonté de me communiquer les renseignements suivants :

cimetière avar (à partir de 7 tombeaux):	232	lieux de trouvaille
trouvaille de tombeau avar (entre 2—6 „):	133	„ „
„ „ „ (1 tombeau):	101	„ „
trouvailles de dépôt, épars, incertains:	535	„ „

De ce nombre énorme des lieux de trouvaille avares, nous pouvons former une idée de leur densité aussi. Dans la partie occupée par les Avars de la Grande Plaine, en une grande partie de la Trans-Danubie même, on ne trouve guère de commune dans les confins de laquelle il n'y ait un ou deux cimetières avares, on trouve par contre des communes dans les confins desquelles 4—5 cimetières avares sont connus. Gábor Csallány mentionne dans les environs de la seule commune Szentes 77 lieux de trouvaille avares. (Arch. Ért. Bulletin Arch. II-e année II-e vol 169).

En ce qui concerne l'étendue des cimetières avares, nous en trouvons parmi les cimetières tout à fait déterrés et publiés, relativement peu qui comptent moins de 100 sépultures. Et de ceux là même, on a découvert pour la plupart qu'ils étaient beaucoup plus grands originairement, mais plus tard, ils furent dérangés par le transport de sable ou de gravier, la plantation des arbres ou par un autre travail de terrassement et ainsi on a dévasté une partie des sépultures. Les cimetières de 300—400 tombeaux semblent être de l'étendue normale, comme ceux de Szétes-Kaján, Üllő, Kiskőrös, Mosonszentjános, Fehértó, Kundomb, Makkoserdő, Aboyy, Fenék Lajtapordány etc. Mais il y aussi des cimetières plus grands où le nombre des sépultures atteint (Gátér, Győr) ou dépasse même de beaucoup le mille, comme p. e. celui de Keszthely (1700 tombeau) ou de Dobogókő (2434 tombeaux). Et le cimetière avar de Páhok dont Vilmos Lipp a déterré, 1000 tombeaux, a surpassé d'après lui celui même de Dobogókő.

Notre pays n'a pas d'époque de civilisation, ni d'habitants anciens dont des cimetières de telle étendue et si peuplés aient été mis à jour. Je ne crois pas être dans l'erreur si je reconduis ce phénomène à côté de leur séjour de

longue durée dans notre pays et dans une unité ethnique relativement fermée, surtout au grand nombre des peuples avars. Du point de vue de la grande foule apportée, ainsi que de l'effet ethnique et anthropologique, tout au plus l'effet mélangé de peuples et races de la grande migration des peuples est comparable qui eut lieu dans l'âge du bronze d'après la preuve des trouvailles de crânes et de squelettes. Déjà l'étendue des cimetières avars comparée à celle des cimetières d'autres âges et d'autres peuples rend incontestable que les Avars ont apporté une foule énorme de matériel humaine oriental dans notre pays.

Et si c'est ainsi, alors il est certain qu'une partie de ce matériel humain venu de l'Orient — et une partie considérable d'après les signes — est restée ici même après la décomposition de l'empire avar, et elle est devenue un élément constitutif de la population postérieure; d'autre part, par suite du mélange et du croisement intense d'ethnies et de races que les sources historique mentionnent souvent, les autres parties de la population avare aussi ont transmis du moins leurs types anthropologiques. En plus, le matériel anthropologique et archéologique des peuples avars, déposé pour deux siècles et demi dans les cimetières hongrois et mis à jour à présent par des recherches scientifiques hongroises, fournit un matériel démonstratif indispensable à l'intelligence, maintes fois à la solution même des problèmes de race, d'ethnie et d'histoire de toute l'Eurasie.

Depuis de longues années, je poursuis l'enquête méthodique de ce matériel précieux et j'ai le dessein de le publier dans une monographie de plusieurs volumes. Cette fois-ci je me borne à publier quelques données qui se dégagent déjà de ces examens et qui se rapportent à l'importance démographiques des Avars, et aux éléments de race qui constituent leur ethnologie.

Tout d'abord, je reviens sur l'étendue déjà mentionnée des cimetières avars et je pose la question si nous pouvons par le nombre des sépultures trouvées conclure à l'étendue de l'établissement en question et au nombre des ses habitants?

Sous ce rapport, il nous faut d'abord préciser si le nombre de sépultures, communiqué dans les registres des fouilles annonce en réalité le nombre de tous les individus y enterrés? Est-ce qu'il correspond à la mortalité naturelle de cet établissement et si l'on peut l'utiliser au moins en grande généralité à tirer des conclusions d'une nature démographique.

Il me faut tout de suite mentionner, à quoi j'ai déjà fait plusieurs allusions et que les organisateurs des fouilles aussi mentionnent plus d'une fois, à savoir: quand les fouilles commencent dans un certain lieu, une partie du cimetière est déjà pour la plupart dérangée, par suite de quelques travaux plus anciens. De l'étendue du terrain dérangé, on put constater plus d'une fois que 1/3 des tombeaux au moins fut dévasté déjà longtemps: donc les enterrements y trouvaient lieu ordinairement au beaucoup plus grand nombre que l'on supposerait du nombre des sépultures déterrées.

Un autre phénomène fréquent est que l'organisateur des fouilles ne peut poursuivre le travail à son gré jusqu'à ce qu'il n'ait déterré chaque tombeau du cimetière, car ou le manque des sources matérielles, ou bien les conditions du terrain (champs ensemencés, bâtiments, vignes etc.) l'empêchent de continuer, respectivement de finir son travail. C'est pourquoi, si nous étudions les registres des fouilles, il nous faut constater à regret que nous trouvons relativement très peu de fouilles où l'organisateur s'est convaincu de toute authenticité et le fixe en écriture même, que le cimetière est complètement déterré dans toutes les

directions et le nombre établi des tombeaux renferme en vérité toutes les sépultures anciennes du cimetière.

Quand on veut fixer le nombre des individus enterrés dans le même cimetière, la circonstance que dans chaque cimetière il y a des tombeaux dans lesquels plusieurs individus (apparentés ou décédés à la fois) sont enterrés, cette circonstance-ci — comparée à ce que j'ai dit plus haut — est de moindre importance. Il est surtout fréquent que dans la sépulture nous trouvons auprès de la mère morte dans les couches son enfant péri avec elle, ou son nourrisson enterré avec elle — supposé naturellement que nous observons le tombeau soigneusement et que nous reconnaissons parmi les débris d'ossements, les os de rejeton, tombant plus facilement en pourriture.

A Mosonszentjános p. e. parmi les 200 tombeaux que j'ai déterrés, j'ai trouvé 8 où la mère était enterrée ensemble avec son enfant nouveau-né, l'enfant était posé ou bien entre les deux fémurs, ou mis en travers sur les jambes, ainsi qu'il est incontestable que vivant ou mort, l'enfant fut mis au monde, mais bientôt il mourut ensemble avec sa mère. Dans une autre partie du même cimetière, cinq tombeaux parmi 65 étaient doubles, ce qui veut dire que le nombre des individus enterrés dépassaient de 9—10 pourcents le nombre des tombeaux.

Dans le cimetière avar de Makkoserdő, il y avait 4 tombeaux entre 335, dans celui de Fehértó A/, il y en avait 8 parmi 368 où la mère était enterrée avec son nourrisson.

En tenant compte de ce que le nombre des femmes est plus haut dans la plupart des cimetières avares que celui des hommes, toutefois une partie des femmes enterrées est encore vierge, et puisque les deux derniers cimetières furent déterrés sans qu'un anthropologue y eût assisté, et ainsi il est vraisemblable qu'on n'a pas toujours reconnu les restes pourries des squelettes de rejetons ou de nourrissons — de mes observations faites dans le cimetière de Mosonszentjános, je tire la conclusion qu'au moins 5—6 pourcents de mères avares sont mortes en des couches laborieuses ou par suite d'une maladie puerpérale.

De ce qui est dit plus haut, il est évident que dans les cimetières avares, le nombre réel des sépultures est originairement beaucoup plus grand (de 20—30%) qu'il n'est publié dans les registres des fouilles, d'autre part que le nombre des individus enterrés dans un certain cimetière — même s'il n'avait pas été remué — est toujours plus grand, au moins de 10% d'après les observations faites jusqu'ici, que le nombre authentique, fixé, des sépultures.

Il y a cependant encore une circonstance importante qui rend nécessaire des recherches complètes, si nous voulons conclure du nombre des sépultures dans les cimetières à celui de la population des communes en question. Et c'est le problème de la mortalité infantile.

Sur la planche ci-jointe (v. page 8), j'ai dressée la liste des sépultures d'enfant de 18 cimetières avares dont les registres de fouilles semblent être les plus dignes de confiance à cause de la manière détaillée dont les renseignements sont publiés. Il s'est trouvé que dans 4011 tombeaux avares 691 enfants avares étaient enterrés, ils font donc 17.22 pourcents de tous les enterrés. Ce nombre proportionnel change naturellement selon les cimetières, ainsi, à Üllő, il n'est que 11.5%, par contre à Csengele-Feketehalom, le nombre des tombeaux d'enfant est 37.50%. Même dans les différentes parties du même cimetière, nous trouvons une différence remarquable à cet égard. P. e. à Jutas, des premiers 75 tombeaux 30.67% étaient des tombeaux d'enfant, mais après le 252e tombeau, le nombre

des enfants s'est réduit à 16,27%; la cause en est évidemment à chercher dans le changement périodique de la proportion de la mortalité infantile.

Il est surprenant que dans les sépultures avars la proportion ainsi établie de la mortalité des enfants au-dessous de dix ans — qui fait comme nous l'avons vu — en général 17,22%, ce qui ne correspond pas à la proportion de la mortalité des enfants au-dessous de dix ans de la population d'aujourd'hui. D'après le relevé du Bureau de Statistique, en 1910, le nombre des enfants décédés au-dessous de dix ans faisait 48,24%, c'est-à-dire de 426.022 individus décédés, 205.395 étaient des enfants au-dessous de dix ans. Le nombre proportionnel de la mortalité des enfants avars ne faisait donc qu'un tiers à peu près du nombre actuel. Pourtant, les données de la statistique prouvent que la mortalité des enfants était beaucoup plus grande dans le passé qu'il n'est aujourd'hui. Prenons encore en considération que reconnaître les restes des rejetons et des nouveaux-nés est bien difficile pour ceux qui ne sont pas anthropologues et peut bien influencer les faits en sens inverse. En outre, les squelettes d'enfants, en grande partie cartilagineux, se vermouffent facilement, et il arrive en effet, surtout dans des sols rocailloux ou fortement acides, qu'aucune trace des squelettes de rejeton ou de nouveau-né n'est à reconnaître dans le sol à l'œil nu. A Mosonszentjános p. e. le sol caillouteux et fortement acide a corrodé en grande partie les ossements des adultes même et la pourriture d'ossements s'est tout à fait unie au sol. Par conséquent, je suis convaincu que, dans les cimetières avars, beaucoup plus d'enfants furent enterrés qu'ils ne figurent dans les registres des fouilles. Ainsi p. e. les tombeaux désignés comme „vides" ou „déterrés à moitié" dans les registres, peuvent être considérés d'après mes expériences, dans la plupart des cas, comme des tombeaux d'enfant.

Plus comme chez nous en Hongrie, la hauteur de taille des garçons et des fillettes de dix ans est en général entre 128—129 centimètres, nous pouvons prendre les 90% au moins des tombeaux plus courts que 130 centimètres aussi pour des tombeaux d'enfant.

Que les registres dressés par les archéologues ne donnent pas en effet le nombre réel des enfants décédés et enterrés, je ne cite qu'une de mes expériences en preuve. C'est le cimetière hongrois du temps de la conquête du pays à Székesfehérvár-Rádictelep. Dans les 66 tombeaux vérifiés, j'ai trouvé les squelettes de 71 individus. Parmi ceux-ci 27, c'est-à-dire 38,03% des individus enterrés étaient des enfants au-dessous de dix ans.

Mais selon mon avis, ce nombre de 38% même n'exprime pas exactement le nombre réel des nourrissons avars respectivement des enfants au-dessous de dix ans. Mon affirmation est fondée sur mes expériences faites à Galgahéviz, lors des fouilles effectuées en manière d'épreuve.

Dans une partie du cimetière de l'époque Arpádienne de Galgahéviz, beaucoup de fragments de poterie se sont retrouvés. J'ai réussi à sauver un pot non vernissé d'une conservation parfaite dans lequel j'ai trouvé, tout surpris, les ossements d'un nouveau-né. J'ai trouvé l'explication de la trouvaille chez Sándor Pintér qui, dans son oeuvre sur les Palótz, écrit que dans chaque village il y a un endroit où l'on a enterré les enfants non baptisés, donc „payens", on les a enterrés dans un „pot". Une coutume pareille est mentionnée par Gyula Istvánffy en rapport avec les habitants du comitat Gömör (Ethnographia VII. 285) et par Zsigmond Fludorovics sur les Matyós (Néprajzi Múzeum Értésítője, Bulletin du Musée Ethnographique XIV. 1913). D'après Mme Wlislocke, Fanni Dörfler: „On met

les enfants morts-nés ou morts sans baptême dans un pot, resp. dans une petite caisse et on les enterre près de la clôture du terrain appartenant aux parents ou bien aux pieds du mur entourant le cimetière, mais dehors, pour qu'ils ne dérangent pas les autres morts par leurs cris de douleur, (Ethnographia IV, 116). De l'article de Márton Balázs intitulé Documents ethnographiques de Szilágyság (Ethnographia II, 1891), nous apprenons que les ossements des enfants enterrés sans baptême, à la dérobée, sont furtivement volés, avec une intention superstitieuse, ensorcelant. De l'oeuvre de Ploss intitulée Das Kind, il s'explique que les coutumes mentionnées ci-dessus, comme l'exposition ou la mise à mort des nouveaux-nés chétifs ou infirmes, ou leur enterrement hors du cimetière etc. sont répandus non seulement chez les peuples primitifs, mais aussi chez beaucoup de peuples anciens et modernes d'Europe et d'Asie. Que c'est justement chez les Palótz que cet "enterrement dans un pot" s'est maintenu, est d'autant plus remarquable du point de vue de la question posée, car dans notre pays, ce sont les Palótz qui montrent le plus de rapports anthropologiques et ethniques aux Avars.

Ce que j'ai dit suffit, je crois, pour prouver que le nombre des enfants avars morts au-dessous de dix ans doit être pris plus haut qu'il ne figure dans les registres des fouilles archéologiques.

Pour éclairer la question aussi d'un autre côté, je mentionne les nombres de mortalité infantile d'un village hongrois de la Grande Plaine et ceux d'un village hongrois de la Transdanubie il y a 150—200 ans, alors d'un temps où l'hygiène publique a été encore beaucoup plus primitive. L'un est la grande commune Szegvár du comitat Csongrád ayant 8000 habitants, riche en enfants, l'autre la petite commune Nemespátró du comitat Somogy avec 800 habitants, pauvre en enfants, suivant le principe d'enfant unique.

A Nemespátró, entre 1857 et 1867, pendant dix ans, 220 individus sont décédés, 124 c'est-à-dire 56.36% en étaient des enfants au-dessous de dix ans, 60 années auparavant, dans les 10 ans entre 1788 et 1809, le chiffre de la mortalité infantile est encore plus grand: parmi 257 décédés 163 c'est-à-dire 63.42% étaient des enfants au-dessous de dix ans. A Szegvár, d'un temps encore de 40 années plus ancien, entre 1748 et 1761, dans 7 ans, 357 individus sont décédés dont 275, c'est-à-dire 77.03%, étaient des enfants au dessous de dix ans. — On peut donc voir que le nombre proportionnel des enfants morts au-dessous de dix ans — indépendamment du nombre des habitants — augmente dans la grande, comme dans la petite commune pendant ces 200 ans, en face des 48% d'aujourd'hui, nous trouvons 77%.

Sur la base de tout cela, il nous faut estimer le nombre des enfants avars morts au-dessous de dix ans à 60% du moins de tous les décédés. Puisque les registres des fouilles ne mentionnent en général que 17% de tombeaux d'enfant — comme nous l'avons vu — il nous faut estimer à 43% le nombre des enfants morts qui ou bien ne furent pas enterrés parmi les adultes, ou leur squelette y a péri sans laisser de trace, ou du moins ils ne furent pas admis dans les registres des fouilles. Si nous y ajoutons encore les tombeaux disparus déjà plus tôt — nous pouvons les estimer à 20% en général — et ceux — 10% à peu près — où il y a une inhumation redoublée, c'est-à-dire les tombeaux contenant plusieurs individus alors il nous faut estimer le nombre des enterrés dans un cimetière avar en général de 73% plus haut qu'il ne figure dans les registre des fouilles, si nous voulons en tirer des conclusions sur le nombre des habitants qui y ont vécu.

D'après tout cela, nous devons conclure sur la base de 549 tombeaux énumérés dans les registres des fouilles du cimetière de Szentés—Kaján, au moins à 794 individus décédés. Comme M. le docteur József Korek cherche la limite inférieure de l'âge du cimetière en 670 après J.-Chr. et la limite supérieure en 790, d'après lui le cimetière était donc en usage pendant 120 années, ce qui veut dire que 7 morts en général tombaient à une année.

D'après les renseignements du Bureau de Statistique de l'État, dans notre pays, le chiffre de la mortalité était 25,1% sur 1000 âmes en 1911, 32,8% en 1881. D'après ma propre documentation, en prenant les deux communes mentionnées plus haut pour modèles: à Szegvár, la mortalité était 36% sur 1000 âmes en 1930, 30% en 1845, 35% en 1825. Par contre à Nemespátró, le chiffre de la mortalité était 14,6% sur 1000 âmes en 1930, 32,7% en 1881, 27,2% en 1818.

Si nous fixons le chiffre de la mortalité à 30 sur 1000 âmes, à Szentés-Kaján nous pouvons conclure du nombre 7 annuel, de la mortalité, à un site avar ayant 250—300 habitants.

Puisque Szentés-Kaján appartient aux cimetières avars, c'est-à-dire aux sites avars d'étendue moyenne, nous pouvons prendre le nombre ainsi fixé des individus, comme nombre général des sites avars. Ainsi il nous faut estimer à 120—140.000 la population des 466 cimetières, c'est-à-dire sites avars relevés authentiquement par M. Dezső Csallány sur la base des fouilles effectuées jusque là.

Mais ce nombre signifie-t-il tous les Avars de Hongrie? Il est tout à fait sûr que non. La Grande Plaine a beaucoup de communes où des fouilles archéologiques n'eurent pas encore lieu ou tout à fait superficiellement, dans un terrain rétréci des confins de la commune. C'est pourquoi il est plus que vraisemblable que sur la base des fouilles archéologiques systématiques, de grande envergure, le nombre des cimetières et des sites avars de Hongrie doublera. Le grand nombre (535) des sites de trouvailles sporadiques découverts jusque là et publiés par M. Dezső Csallány, le rend aussi vraisemblable. Je crois donc qu'on peut affirmer sans exagération qu'en Hongrie au moins 1000 sites avars ont existé dont la population peut être estimée probablement à 250—300.000.

Si approximatif que soit le nombre établi de telle manière de la population avar — selon mon avis, il est pourtant plus réel que celui p. e. que nos historiens publient des Hongrois conquérant le pays.

„Après l'attaque des Pétchénegues, le peuple hongrois commigrant vers l'ouest, se compose de cinq cents hommes environs, y compris les femmes, et les enfants et les serfs” — lisons-nous dans l'oeuvre Magyar Történet (Histoire des Hongrois) (Budapest, 1939. I-er volume, p. 118) István Szabó aussi (A magyarság életrajza — Biographie du peuple hongrois, Budapest, 1941, p. 10.) les estime „à quelques cent mille”.

Par contre, on peut établir réellement, sur la base des fouilles que le nombre des cimetières hongrois-payens découverts jusque là (on ne peut comparer aux Avars que ceux-ci) n'atteint pas même le tiers des cimetières avars. En ce qui concerne l'étendue, respectivement le nombre de tombeaux et d'habitants des cimetières hongrois-payens, ils ne font qu'un cinquième à peu près des cimetières avars, d'après la preuve des fouilles archéologiques. Le nombre général des sépultures dans des cimetières hongrois-payens authentiques est 30—35, les cimetières à 80 ou 100 tombeaux du temps de la conquête du pays, sont déjà des rarités, et pour la plupart, ils n'appartiennent, plus à l'époque payenne, ils

s'étendent déjà jusque dans l'époque Árpádienne. C'est pourquoi selon mon avis, le nombre des Hongrois conquérants, entrés en 895 dans ce pays, ne pouvait guère être plus que 100.000, jugé d'après les trouvailles archéologiques et anthropologiques authentiques. Une autre question est si les Avars qu'ils ont trouvés ici et qui leur étaient apparentés concernant et leur ethnie et leur race, se sont unis bientôt aux Hongrois et ont bien augmenté le nombre de ceux-ci.

Voyons maintenant la proportion des hommes et des femmes enterrés dans des cimetières avars, en partie sur la base des registres des fouilles, de l'autre, sur la base de l'examen anthropologique des crânes et des squelettes sauvés. J'ai résumé mes indications s'y rapportant sur la deuxième Planche.

Ce tableau nous montre que dans les cimetières avars le nombre des femmes est en général de 6—7% plus grand que celui des hommes. Mais les différences changent beaucoup selon les cimetières. Pendant que dans les cimetières avars de Kundomb, Fehértó, Óskü, Csengele, Csuny, Mosonszentjános p. e., á côté de 27.40% d'hommes 60.70% de femmes sont enterrés, dans les cimetières avars de Jutas, Deszk, Baktó- et Csongrád par contre, le nombre des hommes est plus grand et en face de 30—46% de femmes, 54—68% d'hommes morts y sont enterrés. A Makkoserdó, Szentcs-Kaján, Kiskörös, les deux sexes étaient représentés en nombre presque égal.

D'après mon opinion, la rareté surprenante d'hommes en face du grand nombre des femmes dans de certains cimetières peut être expliquée selon toute vraisemblance par le fait qu'une partie des hommes périt dans des combats ou d'autres aventures, loin de leur pays, et ainsi les cimetières qui contiennent peu de morts de sexe masculin datent d'une époque plus belliqueuse, tandis que les cimetières contenant plus d'hommes d'une époque plus tranquille de la tribu en question.

Toutefois l'idée peut surgir si la polygamie n'était usage chez certaines tribus des Avars? En tout cas il est remarquable que dans les cimetières où il y a beaucoup de femmes, c'est pour la plupart le type mongoloïde, asiatique des crânes qui domine (p. e. Óskü, Csuny, Nemesvölgy, Mosonszentjános, Györ, etc.), tandis que dans les cimetières où il y a peu de femmes (p. e. Jutas, Deszk, Baktó) on trouve plutôt des types de race européens.

Il est remarquable qu'au point de vue du sexe des crânes et des squelettes sauvés et examinés par des anthropologues, il n'y a pas de telle différence entre les communes qu'on en ait pu constaté d'après les données des registres des fouilles. C'est que là, le nombre proportionnel des hommes (49.16%) et des femmes (50.84%) est presque égal et ainsi il contredit en plusieurs cas la détermination des sexes d'après des registres des fouilles. La cause en est évidemment à chercher dans le fait qu'aux fouilles des anthropologistes ont assisté très rarement, et ainsi on a plus souvent sauvé des ossements d'hommes, plus solides, mieux conservés, que des ossements de femmes, graciles, tombant plus facilement en pourriture.

Voyons maintenant l'âge des individus enterrés dans les cimetières avars. A cet égard, je m'appuie surtout sur le matériel anthropologique d'Ülló et de Kiskörös. J'ai divisé le matériel anthropologique sauvé de ces deux cimetières en classes d'âge de dix ans comme on peut le voir sur la Planche III.

Il nous suffit de jeter un regard sur les données de cette planche, pour remarquer tout de suite le manque presque complet des enfants au-dessous de dix ans. Leur fréquence est 1.39% á Ülló et 1.50, resp. 5.79% á Kiskörös.

La situation est de beaucoup meilleure en ce qui concerne le groupe des individus âgés de 10—19. La fréquence de ce groupe d'âge est autour de 5% selon la statistique de mortalité d'aujourd'hui. Par contre la fréquence des garçons décédés dans leur 10—19e années figure avec 6—9% sur notre planche, celle des fillettes du même âge avec 16—19%, ce qui rend vraisemblable notre supposition; que le nombre des enfants morts au-dessous de dix ans, devait être beaucoup plus grand qu'il ne figure dans les carnets des familles. C'est par ce défaut que le nombre proportionnel des âges plus avancés surpasse de beaucoup le nombre d'aujourd'hui, comme on le voit sur notre planche.

Il est encore plus important que, sur notre planche, le nombre des squelettes féminins âgés de 10—19e années, est le double de celui des hommes du même âge. Ce phénomène se montre dans tous les deux cimetières. Nous remarquons quelque chose de pareil aussi dans le groupe des individus âgés de 20—29 ans. Par contre, après l'âge de 30 ans, la relation s'inverse; dans tous les deux cimetières, le nombre des hommes dépassent par beaucoup celui des femmes. Il paraît même que cette proportion augmente encore avec l'âge, jusqu'à 50 ans au moins, en faveur des hommes.

Ce phénomène est frappant surtout si nous ne divisons le matériel anthropologique qu'en deux groupes d'âge: au premier appartiennent les individus qui ont moins, au second ceux qui ont plus que 30 ans, comme je l'ai dressé dans ce qui suit:

	ÜLLÖ		KISKÖRÖS	
	hommes:	femmes:	hommes:	femmes:
ayant moins que 30 ans:	18.34%	40.29%	27.26%	40.57%
ayant plus que 30 ans:	81.66%	59.73%	72.71%	59.41%
	100.00%	100.00%	99.97%	99.98%

Avant tout, le manque presque complet de la classe des plus jeunes, mentionné déjà plus d'une fois, paraît d'une manière frappante non seulement dans la moindre fréquence de ceux qui sont plus jeunes que 30 ans, mais surtout dans le nombre extraordinairement grand de ceux qui ont plus que 30 ans. Il est pourtant intéressant que les deux sexes se conduisent bien différemment à cet égard. Tandis que chez les femmes, le nombre des plus âgées que 30 ans surpasse de 19% le nombre de celles qui sont plus jeunes que 30 ans, dans tous les deux cimetières, à Kiskörös la fréquence des hommes plus âgés que 30 ans surpasse de 45%, à Üllö de 63% le nombre des plus jeunes. Après une comparaison plus exacte, il se trouve même qu'à l'égard de ces deux classes d'âge, il y a une relation inverse entre les hommes et les femmes. Tandis que chez les individus n'ayant pas encore 30 ans, la fréquence des squelettes de femme surpasse à Kiskörös de 13%, à Üllö de 22% celle des squelettes d'homme, chez ceux qui ont 30 ans passé la relation s'inverse, en tant que les hommes surpassent les femmes, à Kiskörös de 13%, à Üllö 22%.

Nos constatations faites sur les squelettes des cimetières avars de Kiskörös et d'Üllö, se trouvent vérifiées en tous sens par les données de la IVe planche.

La division en groupes d'âge est un peu différent ici, pourtant le nombre bien plus grand des femmes saute aux yeux entre 10—20, même entre 20—40 ans. Par contre, après l'âge de 40 ans, les hommes présentent un nombre proportionnel qui surpasse celui des femmes de 25—30%.

Cette différence surprenante ce caractère antithétique même de la fréquence des squelettes d'homme et de femme ne peut guère être expliquée par autre chose que par le fait que d'une part, les hommes périrent en combats, loin du pays, ainsi, ils ne purent être enterrés dans le sol natal, d'autre part, la mortalité des femmes, dans leur jeune âge, est plus grande que celle des hommes. Par contre, les différences que ces cimetières nous présentent, nous laissent conclure à quelque différence d'âge et de caractère ethnique de ces cimetières. Pour une conception plus détaillée pourtant, ces données ne suffisent pas encore.

Si nous ajoutons aux données traitées ci-dessus les enfants au-dessous de dix ans d'après la proportion d'aujourd'hui, nous recevons quelque point d'appui aussi concernant l'âge des Avars en général. Ainsi, j'eus les données approximatives suivantes pour les Avars d'Üllö et de Kiskörös:

	ÜLLÖ		KISKÖRÖS	
	homme:	femme:	homme:	femme:
âge général:	25.2	24.2	24.2	23.5

Chaque valeur est de beaucoup moindre que celles d'aujourd'hui et ainsi, elles prouvent — même si l'on y compte leurs défauts accidentels — que l'âge des Avars, a été plus bas que l'âge des Hongrois d'aujourd'hui. En ce qui concerne les sexes, il paraît que l'âge de mortalité des femmes a été un peu inférieur à celui des hommes.

Ce que j'ai relaté ci-dessus, prouve-je crois bien l'importance des questions posée et notre désir que dans l'avenir:

1. Chaque cimetière ancien soit déterré par archéologues et anthropologues ensemble;

2. chaque squelette et restes d'archéologie, sans exception, la plus consciencieusement;

3. outre la préservation soignée des objets de trouvailles, tout soit observé et une grande importance attachée à l'explication des circonstances relatées ci-dessus et d'après tout cela à la possibilité de fixer le nombre exact de tous les individus enterrés jadis dans le cimetière en question, leur sexe, leur âge, pour que nous puissions connaître d'une manière plus détaillée et plus authentique les circonstances et les rapports anthropologiques, ethnographiques et démographiques des peuples anciens qui ont vécu dans notre pays.

Ces n'est qu'ainsi qu'une démographie et anthropologie historique, scientifique, vraiment objectif pourront se développer et qui seront aptes en même temps à fournir des données authentiques aux sciences voisines.

DÉLMAGYARORSZÁG
NYOMDA NV SZEGED
1950